

Іван Немченко

Матеріали до лекції “Поезія і проза М. Старицького”

Михайло Петрович Старицький (1840-1904) є визначною постаттю в історії українського національного відродження, культурного поступу нашого народу. Його життя і творчість традиційно вивчається у вишах України. Після розгляду біографії митця, його заслуг у творенні й функціонуванні театру корифеїв, огляду оригінальної драматургії письменника та переробок із інших авторів пропонується лекція “Поезія і проза М. Старицького”. Її мета – вказати на основні здобутки майстра слова в царині лірики, ліро-епіки та прози. Адже й у даних сферах М. Старицький проявив свій неперебутній хист. Заняття можна провести за таким планом: 1. Провідні мотиви та жанрові модифікації лірики М. Старицького; 2. Ліро-епічні зразки в доробку письменника; 3. Огляд історичних романів та повістей Михайла Старицького; 4. Мала проза митця. За допомогою книжкової виставки, або електронної презентації, здійснюємо огляд джерел до теми (підручників, посібників, монографій, наукових збірників тощо). Особливу увагу приділяємо працям І. Франка [25], Лесі Українки [24], С. Єфремова [5], а з розвідок останніх десятиріч – публікаціям Н. Левчик [10-14], В. Поліщука [20-22], О. Цибаньової [27], І. Цуркана [28; 29] та ін.

1. Провідні мотиви та жанрові модифікації лірики М. Старицького. До поетичної творчості митець звернувся ще в молоді роки. Це були переважно переклади і переспіви (з В. Жуковського, О. Пушкіна, М. Лермонтова, К. Рилєєва, М. Некрасова, Д.-Г. Байрона, А. Міцкевича, Г. Гейне, В. Гюго тощо). Дебютом поета стали вірші “До Тараса” (“Гей, Тарасе! Рідний батьку...”) та “Голосієв” (“Голосієв! Голосієв! Хто тебе насіяв...”), опубліковані у 1865 році у Києві окремою брошурою під назвою “До Тараса і Голосієв” (усього 24 стор.).

Оригінальні й перекладні твори письменника надалі вміщувалися в періодиці (“Нива”, “Правда”, “Зоря” та ін.) під псевдонімами Гетьманець, Стариченко, Подолянин тощо. А перша книжка віршів “З давнього зшитку. Пісні і думи” вийшла 1881 і 1883 року двома випусками. Часто твори не задовольняли поета і він їх переробляв, удосконалював, тож у його доробку є багато різних редакцій одних і тих же текстів.

Найавторитетнішим зібранням поетичних творів митця вважається підготовлена ним самим у 1903 році збірка “Поезії М. П. Старицького: 1861-1904”, що була видана вже після смерті співця його донькою Людмилою (1908).

У радянські часи найширше доробок поетам був представлений у 8-томнику 1960-х років та в 6-томнику 1989-1990 рр.

Вірші М. Старицького є окрасою багатьох антологій, вони приваблюють читача і своєю художньою довершеністю, і громадянською наснаженістю, і граціозністю вислову, і прозорістю думки. Від юності і аж до останніх літ життя митець орієнтувався на заповіти Кобзаря, вважав його зразком служіння рідному краю.

Провідними в поезії М. Старицького є мотиви митця і його місця в суспільстві, любові до рідного краю, народної неволі, соціальної несправедливості, національно-визвольної боротьби, єдності інтересів слов'янських народів, краси природи й людських почуттів. Співець культивує в царині лірики такі форми, як пісня, романс, елегія, медитація, монолог, послання, маніфест, заклик, гімн, тестамент, поменник, пейзаж, портрет, кантата, псалом, інвектива та ін. Як відзначає Н. Левчик, “дослідження жанрової своєрідності поезії М. Старицького свідчить про глибоке, художньо переконливе збагачення зображувально-виражальних можливостей українського поетичного слова” [13, с.62].

Рання лірика співця була здебільшого пейзажною та інтимною, витиманою в душі романсових традицій. Краса природи в таких творах тісно пов'язана з динамікою людських почуттів (“В садку”, “Ждання”, “На озері” та ін.). Автор милується відкритістю і чистотою душі свого ліричного героя.

Для вірша М. Старицького “Виклик” (1872), що став справжньою перлиною української лірики, характерне акцентування уваги на нічному пейзажі, що суголосний із переживаннями закоханого героя, що перебуває на хвилях щастя, хмеліє від краси природи та своєї милої, од відчуттів ніжності та вірності у коханні.

Ніч яка, господи, місячна, зоряна!

Ясно, хоч голки збирай.

Вийди, кохана, працюю зморена,

Хоч на хвилиночку в гай!

Сядемо вкупі ми тут під калиною –

І над панамі я пан!

Глянь, моя рибонько, – хвилию срібною

Стелиться полем туман... [23, I, с.46-47].

Герої зачаровані довколишньою красою і своєю причетністю до цього казкового нічного дійства. Природа персоніфікована автором. Разки вишуканих епітетів, порівнянь, метафор допомагають передати небуденність сприйняття світу закоханими героями:

*Гай чарівний, ніби променем всипаний,
Чи загадався, чи спить;
Он на стрункій та високій осичині
Листя жагою тремтить.*

*Небо незміряне всипано зорями, –
Що то за божжа краса!
Перлами ясними он під тополями
Грає краплиста роса [23, I, с.47].*

Багатство душі закоханого юнака, його артистичну вдачу підкреслюють вдало дібрані автором димінутиви, повтори, мелодика мови:

*Ти не лякайся-бо, що свої ніженьки
Вмочиш у срібну росу;
Я тебе, вірная, аж до хатиноньки
Сам на руках однесу.*

*Я пригорну тебе щиро до серденька,
А воно гріє, як жар.*

*Ти не лякайся, що змерзнеш, лебедонько:
Тепло – ні вітру, ні хмар...*

*Ти не лякайся, щоб злоба підслухала
Тиху розмову твою:
Нічка приспала всіх, соном окутала –
Ані шелесне в гаю! [23, I, с.47].*

Проте і в цю ідилію кохання вкрадається несподіваний дисонанс – відгук соціальних взаємин, нелегких життєвих обставин. Фінальним риторичним питанням автор стає на захист права кожної людини, незалежно від статусу в суспільстві, на щастя.

*Сплять вороги твої, знуджені працею, –
Нас не сполохає сміх...*

*Чи ж нам, окраденим долею нашою,
Й хвиля кохання – за гріх? [23, I, с.47].*

Вірш “Виклик” М. Старицького – яскраве втілення традицій пісенного стилю поезій 1850-1860-х років (Т. Шевченко, Л. Глібов, С. Руданський, А. Свидницький тощо).

Для творів співця 1870-1880-х років характерне загострене відчуття соціальних контрастів, виявів несправедливості в довколишньому житті. В таких поезіях вияскравлюється позиція митця-демократа, поета-патріота.

У посланні “Поету” (1882) М. Старицький наголошує: “*Не про кохання, не про рай, / Поете голосно співай!*”; “*Душі замученій, слабій, / Відвагу піснею навій!*” [23, I, с.92]. Відтак для митця змінюються пріоритети, його ліра стає все більше соціально заангажованою. Услід за Т. Шевченком, М. Старицький закликає “*любити свого брата*”, дбати про рідний народ: “*І за таку тільки любов, / Співець, ти жити будеш знов!*” [23, I, с.93].

У вірші “Нема правди” (1876) поет передає страждання свого краю в неволі та злиднях, висловлює своє убоління за долю України, співчуття до трудівників, з чиєї праці багатіють “*ті, що мають цукерні й палаци*”:

*Україно, моя рідна нене!
Ой тяжке життя твоє й мерзенне!
Що як гляну на гаї темряві –
Тільки вбачу річеньки криваві,
Що як гляну на степи широкі –
Тільки вбачу могилки високі,*

*Що як гляну на поля-долини –
Усе рідне пропадає, гине...
Ох ти люду, нещасливий люду!
Як і перше, твою кров п'ють всюди...
[23, I, с.54].*

Поетові боляче “*за наш темний, всетерплячий люд; / За той люд, що полягав кістками*”, “*За той люд, що незлічимі роки / Нам робив сутужно під ярмом / Та з нужди, з натуги, з замороки / Помарнів і перевівсь гуртом; / Що тепера без освіти й віри / Йде з клеймом догани на лиці, / Мов заблуда в пуці неомірії / В глупу ніч без світла у руці*” [23, I, с.54-55].

Патріотизм митця голосно заявлений і в його посланні “До України” (1881). Ліричний герой твору освідчується в любові до своєї рідної землі, оспівує її надзвичайну красу і велич, нагадує про минулі славні часи та безрадісну сучасність:

*Моя Україно! Як я тебе любив!
Твої луги, твої степи розлогі,
Дніпра ревучого славетнії пороги
І хвилі золоті твоїх шовкових нив.*

*Як я любив у хмарах вишняку
Твої білесенькі, немов хустини, хати,
Поважну річ старих дідів чубатих*

І плескіт дівтори веселий на ставку.

[23, I, с.86].

Але ця світла любов не може не потьмаритись відчуттям суспільної задухи та неволі, в якій конають від тяжкої праці сини народу, що втратили колишню міць і віру в себе:

Як я люблю безрадісно тебе,
Народе мій, убожеством прибитий,
Знеможений і темністю сповитий,
Що вже забув і поважать себе,

Потративши свої колишні сили...
Як я люблю твої сумні могили,
Україно! Як я люблю тебе! [23, I, с.86]

Як поет-громадянин, митець-просвітник М. Старицький завжди виступав на захист демократичних верств і свої позиції виклав у багатьох віршах (“До молоді”, “Борвій” та ін.), висловлюючи віру, “надіянку” на те, “що й окривдженим правда станеться!” [23, I, с.118].

Послання “До молоді” (1876) є своєрідною програмою до дій національно свідомої інтелігенції, передусім її молодіжного крила. Твір мав широкий резонанс у масах, особливо серед прогресивно налаштованої молоді:

*На вас, завзяті-юнаки,
Що возлюбили Україну,
Кладу найкращії гадки,
Мою сподіванку єдину:*

*І в серці гріється любов
До обездоленого люду.*

*В вас молода ще грає кров,
В думках у вас немає бруду,*

*Ховайте ж ви її собі,
Не розмантачуючи всує,
Нехай ваш дух вона гартує
В житті, у чесній боротьбі! [23, I, с.61].*

Автор наголошує на невідкладності таких завдань, “поки ще стогне менший брат”. Молоді як майбутньому батьківщини судилося продовжити справу батьків і дідів у боротьбі за соціальне й національно-культурне відродження України.

*..Мерції несить
Сліпому світиво просвіти,
І в серце, смертію сповите,
Живу надію закропить!*

*Та розженіте над землею
Непереможну, темну ніч...*

*Вшануйте, друзі, рідну річ,
Назвіть голосно своєю*

*Хай всяк жене, а ви любіть
Свою знесилену родину, –
Й за неї сили до загину
І навіть душу положіть! [23, I, с.61].*

Дороговказом для М.Старицького були заповіді великого Тараса. Тож поетові-пророкові він присвятив статтю “На родині Т. Г. Шевченка” (1882) та ряд віршів.

Твір “До Шевченка” (“По виході празького видання Т.Г.Шевченка”) з’явився з-під пера Михайла Старицького у 1876 році. Цей рік запам’ятовується багатьом вітчизняним митцям через появу горезвісного Емського указу, спрямованого проти української мови та культури (низка заборон щодо друку в межах тогочасної Російської імперії оригінальних творів і перекладів, текстів до музичних видань, сценічних постановок і публічних читань “на малоросійском наречии”, а також ввозу україномовних книг і брошур з-за кордону). І тінь цього документа витає в творі М.Старицького. Але поезія “До Шевченка” це насамперед жвавий відгук на появу безцензурного видання “Кобзаря”, упорядкованого за дорученням київської “Старої громади” Ф.Вовком та О.Русовим і видрукованого в двох томах у Празі 1876 року. Це було свідчення того, що ніякі заборони й репресії не в змозі знищити українське слово. Воно жило й боролось. Водночас це закордонне видання вказувало на жагучу потребу в пристрасному й полум’яному голосі Тараса в Україні, де чимало творів геніального співця були переслідуювані й побачили світ уже в ХХ столітті.

Для поета М.Старицького кожне звернення у віршах до Кобзарєвого образу, до його ліри – це й утіха, і гострий біль, і велика відповідальність. Адже як нелегко у своєму власному прочитанні, у власному слові передати велич і трагізм Шевченкового світу. Тож вірш “До Шевченка” сповнений особливої проникливості, щирого й болісного зачудування українським генієм:

*Читаю знов тяжкі глаголи,
Ридання, мучення співця;*

*Такої муки ще ніколи
Не спочував на серці я! [23, I, с.59]*

“Тяжкі глаголи” великого поета ранять душу ліричного героя, адже з Шевченкових часів доля України аж ніяк не покращала. Трагічна й маєстатична постать мордованого царатом співця-борця вивищується на тлі страждань материнської землі, де процвітають сваволя й безкарність, жорстокість і наруга над усім святим.

Шевченкове “Ще як були ми козаками” у творі М.Старицького видозмінюється на скрушне

“Які ми стали козаки!” Співцеві, що “вік страждав”, “гірку тив чащу, / Та хоч з надією умер / На слушний час, на волю нашу”, тяжко було б дізнатися про незмінність підневільного й ганебного становища українців (“либонь, з невиперпного болю / Твої б розпалися й кістки!”). Мотив оживлення мертвого героя, підведення його з могили з метою ознайомлення з тим, що сталося з батьківщиною, широко репрезентований у світовій літературі (балади “Нічний огляд” і “Повітряний корабель” Йозефа Крістіана фон Цедліца та їх переспіви В. Жуковським і М. Лермонтовим, “Гетьман” А. Метлинського, “За байраком байрак” Т. Шевченка та й “Хрещенська ніч” самого М. Старицького). Відгомін цього ж мотиву (“а от устав би ти тепер / Та подивився на ту волю”) своєрідно відлунує і в поезії “До Шевченка”, де ліричний герой-оповідач з болем живописує ті кричущі вияви кривди і несправедливості, що спіткали Україну після смерті Кобзаря. Ці картини подаються з використанням натуралістичних подробиць:

*Усюди здирство, плач і стогін,
Одні жиріють лиш жида,
Опріч панів, тепер з нас кожен
Досхочу вточує руди.*

*Працюй на всіх, роби до поту,
Не розгинаючи спини,
Бо все запродане деспоту,
Все в пана, жида й старшини [23, I, с.60].*

Узагальнюючі вказівки (“усюди”, “все”) засвідчують типовість таких негативних явищ, їх загальносуспільний характер. Це закономірні наслідки тривалого національного і соціального поневолення в Україні.

У майстерно вибудованій М. Старицьким анафоричній конструкції на означення розгулу сил зла, беззаконня й визиску в антилюдяному суспільстві вчуваються Шевченкові саркастичні нотки (“за кражу, за війну, за кров” та ін.) з його славетних політичних сатир, переслідуваних у Російській імперії, як і він сам:

*Плати за все: за суд неправий,
За зроблений на тебе ж бич,
За військо те, що в час кривавий
Зідре три шкури з твоїх пліч,
За шмат землі ще предківської,*

*За хату вбогую твою,
За сіль, за чарку ту гіркої,
За жінку та дрібну сім'ю,
За те, що молишся, за бога,
За душу грішну заплати... [23, I, с.60]*

За допомогою численних метонімії автор передає хижачко-грабіжницьку сутність тогочасного адміністративно-бюрократичного апарату, що слугував опорою царатові. Низкою риторичних вигуків передається гнів та обурення поета кричущою несправедливістю, що чиниться на Україні (“Як дійде кінця дорога, / Без плати й в землю не лягти!”, “Навіть на рідній своїй мові / Сказати слова не посмії!”, “Так отакої, батьку, волі / Ми дочекали від царя!”). Услід за Т. Шевченком М. Старицький констатує антинародність самодержавного режиму, зневагу можновладців до проблем, якими живуть демократичні верстви, трудяща людина (“хирій, здихай в хліві, в полові”). Завдяки градації підсилюється емоційний ефект від поетичних рядків, що передають глибину деморалізації в середовищі співвітчизників, достеменно винародовлення, процвітання перевертенства й угодицтва, забуття національних святощів:

*Забудь і ймення України,
Зречись дідів своїх, батьків,*

*Всієї кривної родини,
Пошийся в шкуру ворогів [18, I, с.60].*

Засобами сарказму й іронії таврує М. Старицький перекинчиків, усіляких держиморд-землячків, що, кажучи Шевченковими словами, “латану свитину з каліки знімають, З шкурою знімають” заради своїх забаганок:

*Начни душити свого ж брата;
Тоді ще, може, як-не-як*

*Від трапези лихого ката
Й тобі дістанеться кістяк! [23, I, с.60]*

Символічний образ зорі у фіналі твору, котра “зійде”, все ж додає віршеві оптимістичного забарвлення, настрою бойовитості. Хоча й визнається багатотрудність і складність діяльності подвижників, протестантів проти суспільних непорядків і беззаконня (“итемпований і голий / Блукай”).

Вірш “На спомин Т. Г. Шевченка” (1881) був написаний до 20-річчя перепоховання великого поета. Починається твір радісною пейзажною замальовкою (“красувала весна, розцвітали садки”), що контрастує з скорботою учасників жалобної процесії (“у нас, молодих, серце рвалося в шматки / Від великої туги-печалі”, “між квіток і вінків ясеневу труну / Ми несли від Дніпра на могилу”, “і спустили з плачем у оселю сумну / Найдорожчу, підкошену силу”). Поменник написано від імені “ми” – української молоді, що прощалась з прахом Т.Шевченка і ніби присягала на вірність його ідеалам (“і клялись ми ховати в серці твоїй заповіт, / Возлюбить щирим серцем голоту”, “сподівалися ми, що словес твоїх світ / Незабаром осяє темноту”). Якщо настрої передової молоді 60-х рр. XIX століття є змістом першої частини вірша, то друга констатує незмінність демократичних устремлінь цього

покоління і через два десятиліття – у 80-х роках.

В дусі Шевченкового твору “Ісайя. Глава 35” М.Старицький вимальовує майбутнє, коли “німим отверзуться вуста”, і вони “заспівають гуртом братолюбний псалом”, коли засяє “над убогим селом / Світло правди, любові, науки” [23, I, с.83]. У ті прийдешні часи буде згадано всіх подвижників і провидців, пророків і борців за волю рідного краю, що “терновий вінок / Понесли за сльозу ту криваву”. Це буде доба “славного свята”, коли ймення Кобзаря “пролуна з краю в край”, коли “Тараса пізна всяка хата” [23, I, с.83].

Вірш “На роковини Шевченку (До поновлення могили)” (1882) констатує плачевний стан Тарасової могили. Вона без догляду, відкрита нещадним природним стихіям, адже за царату великий поет України став символом її непокори. Тож даремно було б сподіватись на підтримку царськими урядовцями у даному питанні:

*За Каневом, на горах, аж на чолі,
Де унизу Дніпро щось гомонить, –
Могила єсть; її дощі поволі
Розмили вкрай: дубовий хрест лежить;*

*І щовесни з гори реуть хвилі глину,
Обвалюють у воду береги,
Щоб вирвати в недбальців домовину
Й на дні сховать останки дороги... [23, I, с.88]*

Як відомо, спочатку над місцем поховання Т. Шевченка в Каневі було зведено цегляне склепіння, насипано землю двома ярусами і обкладено камінням, а пізніше встановлено дубовий хрест. У такому вигляді могила незабаром почала руйнуватись, що й констатує в своїй поезії М. Старицький. Це вже згодом на народні пожертвування було ліпше облаштовано місце довічного притулку геніального співця – упорядковано й зміцнено земляний насип, могилу обкладено дерном, дубовий хрест замінено чавунним.

М. Старицький уболіває з приводу забуття урядовими чиновниками своїх обов’язків по вшануванню велетів думки. Але що було чекати від “недбальців”, коли в Російській імперії офіційною стала політика нищення національних святинь уярмлених народів.

Для М.Старицького Т.Шевченко – це співець-гуманіст, що “возприяв “терновий” за любов” – любов до людей, до рідної України, від якої в житті був стільки літ штучно відмежований і з якою поєднався навечно через смерть (“на чужині зітхнув він дух славутий / І тліном лиш вернувся додому знов”).

Великому Кобзареві судилося безсмертя, як і його рідній мові, що невмируща. Для М. Старицького це дві вічні святині – Шевченко й материнська мова – мова України:

Ні, він не вмер! Поки ще наше слово *Його пісень розлілється чудово*
Лунатиме серед степів, лузів, *Мелодія по сизій млі віків [23, I, с.88]*

Всесвітнє значення Шевченкових ідей, його гуманістичних заповітів автор підносить у патетичних рядках: “І заповіт братерства та любові, Що він нам дав, як стяг, на боротьбу, Перелетить луною в інші мови І правдою подужає злобу” [23, I, с.88].

Як і попередня поезія, завершується вірш “На роковини Шевченку (До поновлення могили)” вірою в прихід іншої доби, за якої Кобзареві заповіді здійсняться. Ця переконаність підкреслюється анафорою “Настане час”. Це буде пора, коли Шевченковими ідеями озброяться ті, на сторожі коло яких він поставив слово:

Настане час, і з тим новим псаломом *Настане час... Хоч і зима панує*
Ми підемо по стогнах городів, *І в глузу ніч мовчить ще правди дзвін,-*
І воздамо з тимпанами та дзвоном *А темний люд і поночі простує*
Хвалу йому, заступнику рабів. *На гору ту, де мученика тлін [23, I, с.89].*

Названі вірші М. Старицького органічно влились у русло ліричної Шевченкіани, розпочатої ще в 40-60-х рр. XIX століття О. Афанасьєвим-Чужбинським, О. Корсуном, В. Забілою, Г. Андрузьким, М. Максимовичем, О. Навроцьким, П. Кулішем, В. Куликом, В. Александровим, Ю. Федьковичем, О. Кониським і продовженої в 70-80-х рр. Б. Грінченком, І. Франком, І. Манжурою, Дніпровою Чайкою, Лесею Українкою та іншими інтерпретаторами літературного образу Кобзаря. Традиції М. Старицького у даній царині знайшли розвиток у вітчизняній поезії XX століття.

Мотив народної недолі репрезентовано в поезіях М. Старицького “Учта”, “Швачка”, “Край коминка”, “Ніч. У хаті зимно, темно...” тощо.

У вірші-портреті “Швачка” передано риси трудівниці та обставини її життя й праці. Як і героїня однойменного твору П. Грабовського, швачка М. Старицького і вдень і вночі працює до виснаження, але приречена животіти в злиднях:

*Нахилилася головка,
Пасмо звисло на щоці...
І мелька невпинно голка
У худесенькій руці.*

*Довгий кашель в довгі ночі,
Вітру стогін під вікном...
І червоні завжди очі,
Не знайомі з тихим сном.*

*Шитво панське на коліні,
Каганець і світ дньовий...
І тремтять легкі сутіні
З-під стріластих темних вії.*

*Спина зігнута в роботі,
Зверху латаний платок...
[23, I, с.97].*

Через ряд деталей (“довгий кашель в довгі ночі”, “червоні завжди очі”, “у худесенькій руці”) автор підкреслює хворобливість жінки, яка від постійної праці вже й не орієнтується в часі (“каганець і світ дньовий”). Цій трудівниці хіба що природа співчуває, а суспільство, а тим паче панство, цілком байдуже до її проблем. Афористично звучать кінцеві рядки, які потверджують гіркоту долі простого люду: “Не смачний, мабуть, голоті / Загорьований шматок!” [23, I, с.97].

У вірші “Ніч. У хаті зимно, темно...” (1902), сповненому такого ж драматизму, змальовано злидарську родину. Головний образ твору – суцільний безнадійний плач. Це характерна ознака буття героїв.

Ніч. У хаті зимно, темно:

*Каганця дастьбі...
Бідна мати плаче ревно
В скрутоньці-журбі...*

*На той плач голодний в хаті
І вітер заодно
Виє, знай, в шибки дірчаті,
Плаче жалібно...*

*Хлипа з голоду дівчатко
З-під рядна в кутку;
Під грудима немовлятко
Скигле в сповитку;*

*По стіні з гнилої стелі
Крапає вода...
[23, I, с.114-115].*

Поезія вражає майстерністю в доборі синонімів до слова “плакати” та насичення твору варіаціями поняття “плач”: “плаче ревно”, “хлипа з голоду”, “скигле”, “плач голодний”, “плаче жалібно”, “рида”. Як і попередній віршований портрет швачки, ця побутова замальовка завершується афористично: “Мабуть, в бідного оселі / І стіна рида!” [23, I, с.115]. А більше нема від кого чекати співчуття.

Вірші М. Старицького органічно увійшли в український ліричний контекст епохи, чаруючи сучасників своєю довершеністю й оригінальністю. За словами І. Франка, поет шукав “нових тонів, нових форм, нового вислову в нашій поезії” [25, с.242]. А сучасна дослідниця Н. Левчик потверджує, що “творчий шлях митця є взірцем втілення першої заповіді поета-громадянина – сказати правду про час і про себе” [13, с.122].

2. Ліро-епічні зразки в доробку письменника. Серед сюжетних текстів М. Старицького виділяються балада “Гетьман” (1902) та поема “Morituri” (1903). Обидва твори мають спільного героя – Богдана Хмельницького та присвячені осмисленню подій минулого та їх проектуванню на майбутнє України.

Балада “Гетьман”, або “Хрещенська ніч”, присвячена доньці письменника Людмилі, є оригінальним твором, у якому водночас виявились і певні впливи фольклорної і літературної традицій. Подібно до Т. Шевченка (“За байраком байрак”), А. Метлинського (“Гетьман”), Й.-Х. фон Цедліца (“Повітряний корабель”, “Нічний огляд”, широко відомі в перекладах М. Лермонтова, В. Жуковського) та інших авторів, М. Старицький змальовує у творі картину пробудження з могили героя, який споглядає за життям у майбутні часи, за змінами, що відбулися на рідній землі. Цей прийом оживлення мертвого у баладній творчості письменників різних країн сягає своїм корінням у фольклор.

У М. Старицького в ніч водохреща з могили встає Богдан Хмельницький, аби подивитися на нову Україну, за волю й добробут якої він віддав стільки сил.

*У ніч водохресну тайничу,
Як глупа настане пора,
Хтось гонить конем ясногривим
По хвилі холодній Дніпра;*

Вогнем йому очі горять.

*За ним бунчуки й хоруговки
Аж мають у синявій млі,
І стеляться синім туманом
По мерзлій, німотній землі.*

*Кінь рине насупроти виру...
Скалки аж довкола летять:
Боки йому димом парують,*

[23, I, с.119].

Гетьмана спонукає до пробудження сльоза України болюча й пекуча. Вона не дає йому спокою і в могилі:

*Там хрест... то не хрест – удовиця
Кремніє від туги на вік,
І в ніч під водохреща ронить
Криваву сльозину щорік.*

*Зайнявшись червоним огнем,
Прониже мерця потайного –
Підводиться гетьман живцем...*

[23, I, с.119-120].

І скоро та крапля гаряча,

М. Старицький огортає події та картини в творі фантастичним серпанком: привид гетьмана блукає Україною і марно скликає своїх лицарів (“*Вставайте, сині мої, квіти! / Не гніть перед катом спину, / Клянусь, розіб'ю ваші пута, / Свої поквитую вини*”). Подібно до Т. Шевченка та інших українських поетів, М. Старицький прагне передати весь трагізм долі великого гетьмана, який, бажаючи волі своєму народові та сподіваючись на чесність із боку Московії, пішов на горезвісну спілку з північною сусідкою. Як відомо, російське керівництво безцеремонно порушило й переписало угоди з Україною і зробило все, щоб позбавити козацьку державу самостійності.

Відтак Богдан Хмельницький карається за свою довіру до прихованих ворогів, за те, що так і не зміг виправити тяжкого становища України.

*Тоді, застогнавши, сідає
На білого змія-коня
І лине назад до порогів
Крізь води й ліси навмання.*

Та тяжко гіркими рида.

*І б'є себе з розпачу в груди.
Кляне свій безчасний талан, –
Поки не поляже кістками,
Як здійметься ранній туман.*

*І там у печері глибокій
З жалем до хреста припада,
І молить за край свій у бога*

[23, I, с.121].

Крізь романтичний серпанок балади проглядають прикмети нової доби, всі ті негаразди, які потрапили на очі гетьмана, картини народної неволі та неволі:

*Здіймається маревом білим
На білім огнистім коні
І вихорем лине в клейнодах
По рідній своїй стороні...*

*Дівчат по сахарнях вбача –
І вітром спішиється у Канів,
На раду військовою влуча.*

*Зорить і не може пізнати:
Де мрілись простори степів,
Тепер простяглись залізниці
Й повстали будови дворців;*

*Горить його серце нудьгою,
А очі палають стидом,
Що крив'ю геть змив Україну
Та й стиснув ще гіршим ярмом.*

[23, I, с.120].

Вбача він обдерті хатини,

У баладі принагідно згадуються Богданові однодумці-сподвижники Богун, Кривоніс, гетьманів син Тиміш, а також безіменні лицарі-козаки, що “*полягли на могилах*”, дорого заплативши за невинувдану довіру до Москви, яка кинула українство у вир чвар, братовбивства, бездержавності.

З цими та іншими національними героями України зустрічаємось і на сторінках поеми М. Старицького “*Morituri*” (“Смертники”). Твір присвячено відомій битві під Берестечком 1651 року. Поет звеличує народний рух, патріотичні настрої в масах, оспівує героїку захисників волі України, закликає до єдності та згуртованості в боротьбі.

Головним героєм поеми виступає козацтво згадувані вже Богун, Кривоніс, а також Джеджалій,

Чарнота, Дуб, Лисенко-Вовгура тощо. Ці лицарі, як і все військо, поставлені в дуже скрутне становище. У найбільш драматичний момент битви українців зрадив їхній союзник хан Гірей, захопивши в полон Богдана Хмельницького і тим самим позбавивши козацьке військо його керівника. *Ой сталася зрада поміж старшини*

*У січі страшній Берестецькій:
За биті таляри, за села, млини
Продав своє військо Грушецький, –
І скривджений гетьман, преславний Богдан,
Летить за Гіресм з кривавих полян...*

*Без батька лишились коругви рясні,
Окрились болотом, возами,
І гинуть завзяті й самі, навісні,
І ллють кров ворожу річками... [23, I, с.146].*

Становище Богданового війська ускладнюється ще й тим, що козаки потрапили в польське оточення і ця пастка Вишневецького може бути смертельною і для вояцтва, і для самої України.

*Знемігся Ярема в шаленім бою, – Угнали на втеках татари;
Від пекла одводить кінноту свою. І змовкли гармати, розвіявся дим, –
Завзятців оточено військом густим.*

*Він голодом знищить задумав орлів,
Завдатъ їм нелюдської кари,
Бо силу військових обозних возів* [23, I, с.146].

Козацька старшина збирається опівночі на раду в намет Богуна і розмірковує, як зарадити лиху. Кожен із козацьких ватажків висловлює готовність віддати життя в “січі страшній”, “бенкеті славнім”. Усіма опановує бойовитий дух: “*Хай гинуть лихі вороги, / А ми тут поляжем усі до ноги!*” [23, I, с.147].

Але розсудливий Богун пропонує інше рішення. Козацька сила ще дуже потрібна Україні для майбутніх битв, тож основну масу вояцтва запропоновано вивести з оточення через болото, лишивши порівняно невелику групу для прикриття і направивши до поляків свого козака в ролі “зрадника”, аби ввів ворогів в оману. “*Пошити у дурні Ярему*” – магната Вишневецького – взявся Іван Лисенко-Вовгура, відчайдушний і винахідливий козацький ватажок, улюбленець громади як “*славний завзятця*”. Він розуміє всю складність завдання, неминучість своєї загибелі, але найважливіше для Івана – добробут громади, воля України, якій лицар присягав:

“Спасибі вам, друзі, за ласку оту, –

*Підняв Іван високо руку, –
Клянуся, що сповню повинність святу,
Бодай і за тяжкую муку...
Нехай Україна у щасті буя,
У тім нагорода і втіха моя!” [23, I, с.150].*

Козацька хитрість вдалася, Лисенко під час катування буцімто “*проговорився*” і шляхта йому повірила та й кинула всі свої військові сили на три сотні козаків-смертників, що залишилися для прикриття потаємного відходу українського війська з оточення на вигідні позиції. Патріотичні почуття смертників найточніше передав отаман Джеджалій:

“...Що ж, друзі? Хоч випав нам жереб сумний,

*Зате ж не умре Україна!
Раз мати родила, не двічі й вмирать:
Така наша доля, така наша статъ! [...]
Нас більше не буде, як сот півшоста, –
Клянїмся ж умерти усі дочиста!” [23, I, с.159].*

І коли в запеклій січі лишилося в живих лише кілька козаків-смертників, вони не схиляються перед ласкою ворогів, вражених їхньою хоробрістю. Козаки вирішують і в ці останні хвилини свого життя покепкувати над польською шляхтою, просячи ляхів видати їм на розправу “зрадника” Івана Лисенка-Вовгуру. А за якусь мить, замість утіхи бачити, як “*рідні свати / Здеруть перепроданцю*

шкуру”, ошелешені вороги бачили палкі обійми побратимів:

“Не ворог він лютий, а щира душа! –

Дуб грима ляхам остовілим, –

І вільна Україна тепера пиша

Таким переможником смілим:

На муки віддався він вам залюбки

Йй вернув тим родині зборонців повки...” [23, I, с.165].

Загибель останніх козаків-смертників автор показує в героїчному плані. Лицарі-подвижники йдуть із життя гордо й гідно, з почуттям виконаного обов'язку перед Україною:

І от обнялися дві пари на смерть,

На спокій німий до пробуди,

Та в тому стисканні загнали ущертъ

Ножі один одному в груди...

Упали, й накрив їх опалений стяг,

Той свідок правдивий славетних звитяг...

[23, I, с.166].

В епілозі поеми М.Старицький з гіркою говорить про занепад героїчних традицій у краї, про втрату колишньої слави та державності:

А люди, нащадки славетних орлів,

Що бились за край і за волю,

Блукають понуро край борон, плугів,

Та все не по власному полю [23, I, с.166].

Та автор не має втіхи й від того, що й “самі свавольці – пани-королі – / Марніють в неволі на рідній землі”, тобто в московському рабстві. І те, що “бились з-за кривди дві рідні сім’ї, / І горя добились, безсилі”, викликає лише сум та душевну гризоту, має стати уроком для обох народів. Поет переконаний, що українці й поляки можуть жити в добросусідстві, а не ворожнечі. Ця думка прочитується в риторичному питанні, винесеному у фінал твору: “Коли ж та розрада минеться лиха?!” [23, I, с.166].

Поема “Morituri” має свої жанрово-композиційні особливості: фрагментарність викладу, що поєднується з діалогічно-драматичними елементами; картинність зображуваного — замальовки-візерунки змінюються, як у калейдоскопі, виокремлені й водночас внутрішньо поєднані; епіко-оповідний характер твору, який має спільні ознаки з народними думами, зокрема зачин і фінальну частину. Для поеми характерні образотворчі засоби і прийоми, які є у фольклорних текстах: заперечний паралелізм: “Не сейм то гукає, не бучний турнір, / Не свару здійсмає розрада, – / Святкує звитягу король Казимир...” [23, I, с.150]; синонімічні повтори: *зірки-самоцвіти, завзяті-орли, товариш-друг, сказ-рознука, пани-королі, зле-люті*. У поемі, як і завжди, автор виступає як творець неологізмів: *поваба, батава, врава, звіроцтво, вийстя, зрадничий* тощо.

Поема “Morituri” М. Старицького – яскравий зразок неоромантизму в українській літературі. Леся Українка так писала про цей літературний напрям у своїй статті “Новітня суспільна драма” (1901): “Старый романтизм стремился освободить личность, – но только исключительную, героическую, – от толпы; натурализм считал ее безнадежно подчиненной толпе, которая управляется законом необходимости и теми, кто лучше всего умеет извлекать себе пользу из этого закона, т. е. опять-таки толпой в виде класса буржуазии; новоромантизм стремится освободить личность в самой толпе, расширить ее права, дать ей возможность находить себе подобных или, если она исключительна и при том активна, дать ей случай возвышиться к своему уровню других, а не понижаться до их уровня, не быть в альтернативе вечного нравственного одиночества или нравственной казармы. [...] Личность, какова бы она ни была и какую бы скромную роль ни играла, не стоит уже в новейшей общественной драме на степени аксессуара, бутафорской принадлежности или декоративного эффекта; как бы ни была она связана окружающими условиями и зависима от других личностей, она все же наделена своим, личным характером и имеет интерес сама по себе; ей не надо ни ходуль, ни магниева света, чтобы быть заметной; таким образом уничтожается толпа как стихия, и на место ее становится общество, т. е. союз самостоятельных личностей” [24, VIII, с.236-237]. Отакий “союз самостійних особистостей” репрезентований і в поемі “Morituri” М. Старицького. Кожен із цих “соколів”, “левів” усвідомлює своє місце в громаді і бачить результати своїх учинків і дій на користь суспільства.

Оптимістично забарвлена ліра М. Старицького припала до душі багатьом сучасникам. Як писав І. Франко, “можна сміливо сказати, що в ту пору на Україні не було поета, що міг би був здобутися на таке сильне енергійне слово і не взяти в нім ані одної фальшивої ноти” [25, с.257]. Продовжуючи кращі традиції вітчизняного і світового письменства, М. Старицький орієнтувався насамперед на заповіді Т. Шевченка, його творчий досвід. Але ніколи не вдавався до сліпого наслідування того чи іншого авторитетного митця. На думку І. Франка, “він був першим із тих, кому доводилось проламувати псевдошевченківські шаблони і виводити нашу поезію на широкий шлях творчості”.

У листі до І. Франка за червень 1902 року М. Старицький так пояснював, що його спонукало до поетичної діяльності: “Я загорівся душею і думкою послужити рідному слову, огранувати його, окрилити його красою і дужістю, щоб воно стало здатним висловити найтоншу культурну освічену річ, виспівати найтонші краси високих поезій [...]. Це бажання, цей напрямок керували мною ціле життя, і я не зрадив їх до могили, бо вірую, що тоді тільки ушанує свою мову народ, коли вона стане орудком культури і науки, коли на її понесе народу інтелігентний гурт і визволення од економічного рабства, і поліпшення долі” [23, VI, с.618].

Саме М. Старицький увів у літературну мову нові слова: “мрія”, “чарівний”, “зрадливий”,

“спочин”, “дурманити”, “хіть” та ін.

3. Огляд історичних романів та повістей Михайла Старицького. Розмаїтою жанрово й тематично є проза М. Старицького (романи, повісті, оповідання, новели, поема в прозі). Романи письменника здебільшого присвячені добі козаччини: трилогія „Богдан Хмельницький”, діалогія „Молодість Мазепи” й „Руїна”. Роман „Розбійник Кармелюк” присвячений пізнішим часам. Серед повістей – „Облога Буші”, „Останні орли”, „Червоний диявол”, „Перші коршуни”, „Заклятий скарб” та інші. Здебільшого це твори, написані російською мовою, оскільки тяжіли заборони на українське слово і автор змушений був друкувати свої тексти в російськомовних виданнях (зокрема у газеті „Московский листок”). Разом зі своєю дочкою Людмилою Старицькою-Черняхівською, з якою працював у творчому тандемі, письменник культивував в українській літературі жанр історико-пригодницького роману, для якого характерними були захоплення славною минувиною, авантюрний сюжет, карколомні події, незвичайні пригоди, постаті романтичних героїв.

Трилогія „Богдан Хмельницький”, що вважається найвизначнішим твором прозаїка, складається з трьох романів: „Перед бурею” (1894), „Буря” (1896), „Біля пристані” (1897). В оригіналі російською: „Перед бурей” (1894), „Буря” (1896), „У пристани” (1897). Трилогія присвячена подіям визвольної війни українського народу проти польської шляхти у 1648-1654 років. Як відомо, цю тему розробляли й до М. Старицького, або ж паралельно з ним („Історія русів”, літописи Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка, твори П. Білецького-Носенка, К. Рилєєва, М. Маркевича, Ф. Глінки, Є. Гребінки, Ю. Федьковича, І. Нечуя-Левицького, Г. Сенкевича та ін.). Події в трилогії охоплюють період з 1638 по 1654 рр. Автор описує здобутки й утрати українського козацтва. Описи битв під Жовтими Водами і Корсунем, Збаражем і Жванцем, Зборовим, Берестечком і Пилявою, картини морського бою підкреслюють патріотичні поривання українських лицарів, їх військову міць. М. Старицький виявив неабиякий хист письменника-баталіста, схильність до панорамного відображення подій. Яскраві описи представляють загальну монументальну картину доби Хмельниччини, увиразнену характерними деталями, прагненням до історичної вірогідності, позначену героїко-романтичною домінантою.

У центрі трилогії – доля великого гетьмана та козацької держави, інтереси якої він усіляко захищає. Це мудрий політик і здібний полководець, умілий дипломат і відважний воїн. З захопленням живописує автор і постаті представників козацької старшини – Богуна, Кривоноса, Нечая, Чарноти, Морозенка, Івана Золотаренка та інших. Це люди зі складними долями, особистими драмами й трагедіями. Усіх їх єднає любов до рідної землі, відчуття відповідальності за доручену справу, патріотичний обов'язок перед своїм народом і Україною. Такими живими й переконливими репрезентує М. Старицький і простих козаків, селянство, міщан, ремісників, духівництво, дрібну шляхту.

Гетьман Богдан Хмельницький постає і в загальному плані, на тлі суспільно-політичних подій, і в інтимному житті. Як і в п'єсі „Богдан Хмельницький”, у трилогії герой представлений у найрізноманітніших ситуаціях – і в гострих конфліктах із ворогами, в часи воєнних походів і битв, і в родинному середовищі. Детально простежується письменником любовна лінія, пристрасть, яку відчував гетьман до підступної і примхливої красуні Марильки-Єлени (Мотрони).

Самовідданим патріотом України, далекоглядним політиком, визначним просвітителем показано у творі митрополита Петра Могили. Це національний світоч, який дбає про долю українства, ідеолог Хмельниччини, котрий надихає на боротьбу співвітчизників і насамперед гетьмана Богдана.

Жорстокими й пихатими зображено в трилогії представників польсько-шляхетського табору – Ярему Вишневецького, Данила Чаплинського, Домініка Заславського та ін. В ідеалізованому серпанку було представлено М. Старицьким короля Речі Посполитої Владислава IV-го, підкреслено його приязне ставлення до українського козацтва та його очільника.

Ідеалізований фінал-апофеоз трилогії зі славнем на честь російського царя, певно ж, був викликаний вимогами московських видавців, які жорстко диктували свої умови авторові і нерідко нав'язували йому своє бачення подій і постатей минулого.

За радянської доби частина літературної спадщини М. Старицького не друкувалася, замовчувалася, наприклад, твори про Івана Мазепу, якого в СРСР, як і за російського самодержавства, традиційно оголошували зрадником українського народу. Хоча насправді гетьман був оборонцем українців та своєрідним гаслом у боротьбі за державність рідного краю. Саме в такому ореолі мав постати видатний діяч у запланованій трилогії М. Старицького. Але письменникові вдалося лише частково втілити в життя задумане – у вигляді діалогії.

У романі "Молодість Мазепи" М. Старицький варіює легенду про юнацькі пригоди красеня Івана Мазепи, який служив при королівському дворі у Варшаві й користувався успіхом у жіноцтва. Про юність майбутнього гетьмана України написано чимало літературних полотен, зокрема овіяні романтикою твори Д.-Г. Байрона, В. Гюго, Д. Дефо, Ю. Словацького "Мазепа". Згідно з легендою, героя було покарано польським магнатом за флірт із його дружиною, мордовано, а потім прив'язано до спини коня і пущено в степ на загибель. За версією М. Старицького, Мазепа щасливо рятується, знаходить прихисток на козацькому хуторі. Перебування в господі старого Сича, кохання до його внучки Галини оздоровлюють Івана і фізично, і духовно. Він усвідомив, що його місце не в середовищі польських аристократів, а поміж синів і дочок України, в боротьбі за її краще майбутнє. Постать героя виділяється на тлі інших персонажів роману, поряд із Іваном Богуном, Іваном Сірком, Петром Дорошенком, Іваном Самойловичем та іншими. Автор відтінює гострий розум, політичну мудрість, шляхетність Мазепи, його уболівання за долею свого бездержавного народу.

Продовженням подій, змальованих у "Молодості Мазепи", стали перипетії в долі героя та України, зображені в романі з лиховісною назвою "Руїна". Автор показує різні політичні орієнтації в козацькій Україні, пошуки підтримки то з боку Москви, то Варшави, то Стамбула. Твір фіксує занепад у різних ділянках українського життя через внутрішні чвари, інтриги, ворожнечу, а також завдяки зовнішнім впливам. Колоритно зображені в творі історичні діячі Іван Мазепа, Петро Дорошенко, Іван Богун, Іван Сірко, Іван Самойлович, Дем'ян Многогрішний та ін. Автор приділяє увагу державницьким устремлінням Мазепи, а водночас живописує його особисте життя, сповнене інтриг та несподіваних поворотів. Важливе місце в творі належить жіночим постатям. Це й мати героя, вольова й завзята людина, переконана патріотка, яка благословляє сина на подвижництво заради рідного краю. Це й Мар'яна та Галина, чиї долі сповнені незвичайних пригод, часом досить драматичних. Звісно, упереджене ставлення російської влади до постаті Івана Мазепи стало на перешкоді задумам автора повнокровно відтворити художній життєпис визначного історичного діяча України в об'ємній панорамній трилогії, довелося обмежитися лише окремими аспектами політичної кар'єри майбутнього гетьмана (служба у Петра Дорошенка на посаді генерального писаря, а згодом – у Івана Самойловича). Характерний факт: редакція газети "Московский листок" навіть тимчасово припинила співробітництво із М. Старицьким через його захоплення такою одіозною для царату фігурою як Іван Мазепа. Третього роману "Велика руїна" як завершальної частини циклу так і не з'явилося.

Історичний роман "Розбійник Кармелюк" (1903) присвячений героїчному життю й загибелі знаменитого народного месника, оспіваного в легендах, переказах, піснях. Як відомо, Устим Якимович Кармелюк (1787-1835) був уродженцем села Головчинці Літинського повіту Подільської губернії (нині Кармелюкове на Вінниччині), як кріпак належав судді Орловському, а згодом поміщикові Пігловському. Через непокору був відданий у рекрути, але втік із солдатчини й очолював повстанський рух на Поділлі з 1812 по 1835 рік. 10 жовтня 1835 року потрапив у засідку в хаті Олени Процькової й був убитий. Про нього йдеться в творах Т. Шевченка, Марка Вовчка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, С. Васильченка, В. Кучера, В. Канівця та інших авторів.

Про народне життя часів кріпаччини на малій батьківщині месника оповідає пісня "В Головчинцях на риночку": *"В Головчинцях на риночку осавул гасає. / Усіх селян на панщину нагаєм загаяє. / Плаче батько, плаче мати, плачуть малі діти. / Ніщо їсти, ніщо пити, тяжко в світі жити"*. М. Старицький подає у романі художній життєпис Кармелюка, спираючись як на історичні джерела, так і на народні перекази, часто вдаючись і до вимислу як письменник. Герой твору має ім'я не Устима, а Івана або Яна (зазначимо, що в метричній книзі Кармелюка було названо Севастіаном, а в судових паперах – Августином, Іустином, Устияном).

У першому (експозиційному) розділі роману читач знайомиться з подільським панством, що зібралось у маєтку поміщика Францішка Пігловського з нагоди повернення з-за кордону з навчання його синів Казимира та Алоїза: подружжя Віцентій і Доротія Хойнацькі, Фелікс Янчевський, колишній маршалок Фінгер та ін. Тут же вперше з'являється юнак-красень, якого гості сприймають за свого – панича, аристократа. Але виявилось, що цей хлопець із шляхетним виглядом і чимось демонічним в очах є звичайнісіньким кріпаком. Героя, що в панському середовищі тримається вільно й незалежно, сміливо висловлює свої думки, його господар Пігловський проганяє на конюшню. Саме в бесіді з панською прислугою Кармелюк знаходить розраду, адже серед цих простих людей він зростає, тож щиро радим був побачити їх після двохрічної розлуки через перебування за кордоном із паничами.

Отже, вже в перших розділах твору накреслюється непримиренний конфлікт між

Кармелюком та бідним селянством, з одного боку, та шляхтою – з іншого. Бенкетуючи, пани насміхаються над простим людом, зневажають кріпаків, вважаючи їх “*підлим бидлом*”. Пан Янчевський вважає: “*Якщо свині дати волю, то, як відомо, вона пориє увесь світ. Але холоп ще гірше свині... Холоп є гадюка, панове добродзеї, гадюка!*” Та на зневажливі вигуки “*Повісити!*” Кармелюк із обуренням відповідає: “*Всіх не повісимо*”.

Такому сміливцю й вільнодумцю важко доводиться в житті. Насамперед пан Пігловський намагається приборкати бунтівливого “шельму”, обіцяє замордувати. Кармелюк на кожному кроці зустрічається з виявами панської пихи, сваволі та жорстокості. Одружившись із кріпачкою Маринкою, він намагається бути хорошим сім'янином, люблячим батьком для дітей. Але яке особисте щастя може бути у безправного кріпака. Івана, наче річ, продають пані Доротей Хойнацькій, розлучаючи його з родиною. Ця підступна й розбещена поміщиця сподівалася, що красень Кармелюк стане її коханцем. Але натрапила на відмову, тож зі злості сфабрикувала проти нього звинувачення в крадіжці та спровадила в солдати. Але Іван утікає і стає грізним месником для подільського панства, разом зі своїми побратимами по боротьбі, аж поки не буде підступно вбитий шляхтичем Федором Рудковським.

У слово “розбійник” М. Старицький вкладає поняття протесту, збройного виступу проти панського визиску та утисків. Протягом усього твору автор переконує читача в благородстві, духовному багатстві героя. Це в його висвітленні ніякий не розбійник, а народний улюбленець, лицар, що захищає скривджених і зневажених людей. Кармелюка не приваблюють грабунки та вбивства, він безкорисливий і чесний, з глибоким відчуттям власної гідності. Це борець проти зла і несправедливості. Такими ж привабливими рисами наділено його однодумців по боротьбі – поповича Хоздодата Дерлянського, солдата Дмитра Гниду тощо.

Геройко-романтичний серпанок довкола постаті Івана Кармелюка викликав розгалужену лінію його інтимного життя. Спочатку – це юна Маринка, його кохана дівчина, а далі й дружина. З історії відомо, що Устим Кармелюк мав дві дружини. Перша – Євдокія, яка рано померла, залишивши малюків Настю та Івана. Від другого шлюбу – з Марією Щербою народилися ще троє синів: Остап, Іван, Тарас. Найстарший із синів Іван був соратником батька, замордований карателями в 1834 році. Того ж року померла й Марія Щерба.

У романі М. Старицького Іван Кармелюк має двох синів – Васька та Петруся. Маринка – кохана жінка героя – показана як страдниця-кріпачка, розлучена з милим, приречена на гіркі випробування. Романтично-любовну лінію в творі М. Старицький увиразнює через лінію взаємин Кармелюка з красунею-аристократкою Розалією Фінгер (дружиною місцевого маршалка, тобто предводителя дворянства), а також із попівною Олесею – донькою отця Михайла Стопневича. Ще одна характерна жіноча постать у творі – месниця Уляна, яка зрадить Кармелюка через ревності і спровокує його загибель. Ця героїня увібрала риси реальних жінок із месникового оточення – шинкарки Добровольської та його соратниці Процькової.

Твір написано в руслі романтизму. Це простежується і в способі зображення картин, і в зображенні незвичайного героя, і в доборі характерних деталей. Підкреслюється рокованість долі Кармелюка: крик ворона в останній день життя месника, розрив струни на бандурі під час співу віщують його загибель. М. Старицький уміло передав колорит часу, історичні обставини, суспільну думку, особливості мови, звичаїв, побутові риси суспільних верств зображуваної доби. Оскільки його роман – це насамперед літературний текст, у ньому помітна частка художнього вимислу (вигадані персонажі, наприклад, подружжя Віцентій і Доротей Хойнацькі; придумані автором ситуації з життя героя, які не засвідчені документально).

Повістевий епос у доробку митця репрезентовано творами “Безбатченко”, “Заклятий скарб”, “Облога Буші”, “Останні орли”, “Червоний диявол”, “Первые коршуны”.

Повість “Облога Буші” спочатку була опублікована російською в “Московском листке” (1891, “Осада Буши”), а згодом в авторському перекладі українською у Львові у журналі “Зоря” (1894-1895) та окремим виданням (1894). Твір має підзаголовок “Історична повість з часів Хмельниччини”, відкривається епіграфом “*Ой напилися і сестри і браття кривавого пива край лугу, / Та не дали ні себе, ні віри святої ворогам на поругу!*”, взятим із народної думи.

З перших рядків повісті М. Старицький знайомить читача із політичною ситуацією у Східній Європі. У центрі подій – козацька Україна. “*Це було в самий розпал великої трагедії, що уготувало польське панство у спілці з прислужниками Лойоли, завзявшись на святиню українського духу, на його буття, – трагедії, що охопила пожарищами всю Україну-Русь, пронизала серце в Польщі й під її руїнами закінчилася. Це було тої доби, коли розпанахана Україна*

мусила у московського царя Олексія Михайловича оборони шукати, коли він, уже по Переяславській раді, послав свої потуги в Литву. Це було тої доби, коли знеможена від ненадного гніву Польща, закупивши татарські загони, кинулась разом з невірою на омиті слов'янською кров'ю країни, аби сплюндрувати їх упень і повернути геть усе на руїну. Це було тої доби, коли два кривих народи, призначені на дружнє та рівне буття, вчинили між себе розраду й, піднявши стяги на стяги, стали “дідивську славу дзвонити”... Це було восени 1654 року” [23, V, с.6]. Формулу “у дідивську славу дзвонити” автор уводить до тексту, щоб провести паралель між героїчними часами княжої України (репрезентованими зокрема в “Слові про Ігорів похід”, звідки взято дещо трансформовану фразу) та славними сторінками козащини. Цей публіцистичний вступ переходить в опис містечка Буші як козацького форпосту.

Як відомо з історії, фортеця Буша на Поділлі взимку та навесні 1654 року стримала навалу багаточисельного польського війська, але в листопаді того ж року вороги її захопили, хоча й дорогою ціною. Але свою місію – затримати на певний час біля міста великі військові формування Речі Посполитої, аби тим самим допомогти козацькому війську Івана Богуна – оборонці виконали. На кілька сотень оборонців фортеці припало 20 000 вояків під орудою коронного гетьмана Станіслав Лянцкоронського та ще 40 000 татар, яких приволік сюди дипломат пан Яскульський. При вступі ляхів до Буші захисниками було висаджено в повітря арсенал, при цьому загинуло багато ворогів.

Протягом століть, особливо за радянської доби, активно нав'язувалась думка, що Переяславська рада призвела до возз'єднання українського та російського народів і принесла кінець війні з поляками. Цей міф спростовує зокрема повість “Облога Буші” М. Старицького, в якій показано, що й після згаданої ради війна з поляками тривала й приносила нові випробування, втрати, лихоліття.

Як і в поемі “Morituri”, у повісті “Облога Буші” витворено колективний образ борців проти польсько-шляхетського поневолення. Із цього загалу насамперед виділяються керівник оборони містечка сотник Завістний та його донька-патріотка Оріся.

Прикмети суворої доби, означеної героїкою та подвижництвом, передаються як в авторських описах, через поведінку героїв, так і через характерні діалоги:

“Сотник Завістний протер очі, поправив вуса і обняв гаряче свою одиницю, свою останню на житті втіху – Орісю.

– Прощай, доню! – промовив він переривчастим голосом. – Ти знасиш... як тебе я люблю... ніхто, як бог... Його воля! А от пам'ятай, що покійну матір твою один пан, що наїздом мій хутір спалив, хотів був до себе узяти... Дак вона сокирою йому голову провалила; побоялися приступити до неї надвірні та й спалили з хатою разом.

– Пам'ятаю, батьку, – велебно відповіла Оріся. – За мене не зчервонієш, ти, вір!

Сотник ще раз пригорнув свою доню до серця і хапливим кроком попрямував просто до брами, крикнувши всім:

– Пора! За мною!” [23, V, с.13].

У примітках до повісті М. Старицький зазначав про цих легендарних героїв: “По Костомарову, Оріся, героїня від буші, була Завістного жінкою, а по інших джерелах – дочкою. Народні перекази, якій по цей час у баєчних формах живуть, іменують один камінь у Буші – Сотниківною, а печеру одну – Бабинцем” [23, V, с.693].

Збірний образ захисників фортеці увиразнюють постаті отця Василя, сліпого кобзаря, Катрі, козаків Вернидуба, Шрама, Рубайголови, Мاستигуби, Горілкодуя, а ворожий табір репрезентують шляхтичі Потоцький, Лянцкоронський, Чарнецький тощо.

Окреме місце в повісті належить Антосеві Корецькому. Польський аристократ за походженням, він був вихований у козацькому середовищі. Тож героя вабить і український світ (любов до Орісі, повага до загалу, що став йому рідним), і польський табір, з яким він нерозривно поєднаний генетично. Через долю цього героя М. Старицький реалізує своє бачення проблеми примирення між двома народами-сусідами.

Робота над повістю спонукала автора в перспективі перенести основні колізії цього твору на театральну сцену. На цю ж тему з часів Хмельниччини М. Старицький написав героїчну драму “Оборона Буші” (1898).

Легендарно-романтична повість “Заклятий скарб” (опублікована 1892 року російською в “Московском листке”, а українською у XXI томі “Літературно-наукового вісника” у Львові 1903 р.) написана в традиціях пригодницького жанру. Твір відкривається заувагами “Від автора”,

покликаними заінтригувати читача містичними переказами про незвичайну печеру, що століттями приховує свої таємниці і наводить жах на місцевих мешканців. Підзаголовок повісті “Подільська легенда” дає можливість письменникові вільно інтерпретувати народні оповідки й поєднати їх із власними художніми баченнями.

Від романтичного опису дивовижного сховку (“*А коли на небі здіймуться хмари темряві і буйний дихне по долині, завис й скажено пожене стальову хвилю, зневоливши її з піною битись об камінь, тоді хмурі скелі стають якимись страшилами, а з жахної печери розлягається зітхання та стогін; часами вчувається там лемент без краю журливий і якоїсь молодої людини вразливі ридання; і стає страшно слухати оті згуки страждання, і догори здіймається волос, і хапається чоловік утекти від сього залятого місця*” [23, V, с.259]) М. Старицький переходить до характеристики такої ж незвичайної доби, що породила ці перекази: “*Давно се було, ох і так давно, що в сизій млі минулих віків уже не гаразд розпізнати, де стоїть правда, а де марево! Було се за можновладця Владислава Потоцького, властителя незліченних маєтків і дїбр майже на третині Корони. Про його могуту й багатства йшла слава далеко й лунала не тільки на славній Речі Посполитій, а й по чужосторонніх країнах: по силі його вважали трохи чи не до короля рівним*” [23, V, с.259]. Саме з постаттю цього магната і його скарбів пов'язується сюжетна канва твору: від його волі та забаганок залежать долі доньки Потоцького Ядвіги та молодого козака Яся, їх фатальна любовна історія з трагічним фіналом. І роковану роль у такому завершенні любовного роману відіграли скарби Владислава. Жага до коштовностей пересилує в Ядвізі не лише почуття кохання до Яся, а й відчуття здорового глузду.

У повісті чимало незвичайних ситуацій та описів, несподіваних поворотів (похідне життя воєначальника Потоцького, полон, порятунок Владислава Ясем у сутичці з ворогами, прихований любовний роман і його розкриття, дика розправа над нянею-українкою, монастирське покарання Ядвіги, втечі, погоні тощо). Водночас автор не зраджує своїй неабиякій майстерності в змалюванні історичної доби з її атрибутикою та характерними конфліктами. Як і в повісті “Облога Буші”, М. Старицький у “Залятому скарбі” досліджує анатомію українсько-польських взаємин як у широкому розумінні (на міжнародному рівні), так і в міжособистісних стосунках. Мимоволі напрошується паралель із любовною лінією, означеною в повісті “Тарас Бульба” М. Гоголя. Але на відміну від гоголівського Андрія, який став на стежку зради через кохання до польки, Ясь у М. Старицького лишається вірним своєму козацько-побратимському обов'язку.

Історичну повість „Останні орли” (1901) було присвячено добі Гайдамаччини. Твір співзвучний із Шевченковими „Гайдамаками”, Кулішевими “Коліями” та іншими літературними версіями подій 1768 року. У повісті М. Старицького наведено картини сваволі та жорстокості польської шляхти, осквернення українських храмів, цькування носіїв православної віри, що призвело до могутнього повстання. Автор зберігає народний погляд на Коліївщину, звеличує борців за рідний край. Образи Максима Залізняка та Івана Гонти репрезентовані в творі як за історичними джерелами, так і за народними переказами, піснями. Романтичний струмисько в творі підсилює любовна лінія, яка переплітає долі козака Найдю та доньки обозного Дарини. Для твору характерний героїчний і трагічний пафос. Уже сама назва твору підкреслює авторське захоплення славною минувиною України та констатацію виродження волелюбної психології серед співвітчизників у пізніші часи.

Великі епічні полотна М. Старицького, хоча й писані автором здебільшого російською, увійшли до золотого фонду національної історичної белетристики.

4. Мала проза митця. Серед оповідань і новел письменника виділяються твори з життя простого люду українського села та міста: “Орися”, “Розсудили”, “Лихо”, тексти різдвяної тематики: “Янгол”, “Писанка”. Є в М. Старицького зразки поеми в прозі (“Ужас”), нарису (“Честный”, “Благодетель”), бувальщини (“Над пропастью”, “Пан капитан”) тощо. Окреме місце належить оповіданням про нелегку долю представників трудової інтелігенції (“Копилка”, “Горькая правда”, “Неудачница” та ін.), про екстремальні ситуації в житті людей (“Понизив!”, “Буланко”).

Одне з найяскравіших оповідань М. Старицького про драматичну долю людини з народу – “Орися” (1890). У творі показано, як унаслідок різних махінацій сільських урядовців руйнується господарство заможної селянської родини. Як постійний жахливий сон згадує героїня оповідання Орися Свиридіха своє перебування на селі, адже її батько, скривджений і зневажений, так і не знаходить правди і суду на своїх кривдників. Його до півсмерті побили ті ж шахраї, що відібрали в нього землю, а тепер його самого звинувачують у крадіжці. Нещасний господар спивається й урешті гине. Після смерті годувальника родина розпадається, від голоду ледве животіє мати, а донька Орися змушена наймитувати в місті. Це “*дівчина років тринадцятьох, що, видно, допіру*

прибула з села. Впалі груди та випнуті від худорлявості лопатки не дозволяють дати їй цих років, її каштанове волосся, що, вигорівши на сонці, змінило яскравість свого кольору, причесане гладенько і заплетене в одну тоненьку кіску з червоним кісником; на блідому, трохи вилицюватому, але з правильними рисами личку тремтить вираз похлливості й переляку” [23, VI, с.53]. Автор глибоко передає страждання беззахисної сільської дівчинки, над якою постійно збиткується молода й норавлива господарка – панна Катерина. Навіть заступництво її сестри Наталі не рятує становища наймички. Затуркана й залякана Орися, безпідставно звинувачена в крадіжці панноччиної прикраси, впадає в напівбожевільний стан. Її страшить складання “протоколу”, про який чула в часи знуцання сільських глитаїв над її батьком: *“Одно тільки слово стояло перед нею, що клякло жахом, і це слово було — “протокола”. Ні приниження, ні образи за зведений на неї наклеп, ні болю за обвинувачення матері Орися тепер уже не відчувала, а почувала тільки всією істотою, що над нею і над її матір’ю стряслося якесь невідсувне горе у вигляді крадіжки, що за горем стоїть протокол, а за протоколом — смерть; що від нього, цього протокола, як від чуми, треба тікати. Орися почало обхоплювати божевілля...”* [23, VI, с.69]. Доведена до відчаю дівчинка рятується від розправи над нею, кинувшись до річки. Смерть дитини-наймички у творі сприймається як присуд світові насильства і наживи, який безжалісно губить такі світлі і чисті душі. Своїм співчутливим тоном у показі дитячої трагедії в оповіданні “Орися” М. Старицький уподібнюється до багатьох авторів у вітчизняній та світовій літературі другої половини ХІХ – початку ХХ століття (Дніпрова Чайка, Д. Маркович, Панас Мирний, В. Короленко, М. Коцюбинський, В. Стефаник, О. Туманян та ін.).

Різдвяне оповідання М. Старицького “Янгол” (1900) репрезентує хвилюючу історію з життя простолюду. Згідно з вимогами жанру, твір розповідає про трагічну ситуацію, в яку потрапили хвора дитина та її любляча бабуся, та про щасливе завершення їхніх випробувань та страждань. З екскурсів у минуле читач дізнається про розмірене й спокійне життя старшого покоління цього роду – подружжя вчителів музики, що жили *“хоча не гоїно, не бучно, а проте й не мізерно, гріючись тихими радіощами”* [23, VI, с.233]. Середульшу генерацію представлено їхньою донькою та її обранцем, а наймолодшу – маленькою Катрусєю. Смерть від хворощів глави цього роду, а згодом інший удар – епідемія холери, що вирвала з лав живих доньку з зятем, внесли свої трагічні штрихи в долю цієї сім’ї. Від неї залишилися лише бабуся з онукою, що мешкали *“в мізернім закутку якогось підмурного льоху”* [23, VI, с.232]. У передріздвяні дні і ночі хвора на пропасницю Катруся мріє, що до неї на свято прилетить янгол – чудова іграшка з панського дому, де раніше підробляла старенька, а разом із нею бувала й дівчинка. Саме з цією різдвяною іграшкою й пов’язується в творі мотив чудодійності. Бабуся вирушила до генеральського дому, щоб випрохати у знайомої куховарки хоча б цукру та чаю для хворої, а там, побачивши іграшкового янгола, котрим марила Катруся, хапає його, *“захоплена неборимим потягом добуть своїй внучці смертельній утіху”* [23, VI, с.232]. Хоча крадіжку було швидко виявлено і на бабуся чекало покарання, але події далі розгортаються сприятливо для нещасних. Генеральша не тримає зла на них, Катрусі даровано такого бажаного для неї янгола та інші іграшки й ласощі. А крім того, з’являється перспектива для бабусі та її хворої внучки отримати підтримку добродійного комітету. Слідуючи традиціям жанру різдвяного оповідання, М. Старицький змальовує в творі скоріше бажане, ніж реальне. Якщо в попередньому тексті “Орися” вигадана крадіжка стає причиною трагедії – загибелі героїні, то в “Янголі” трагічний ланцюг подій завершується щасливо.

Мотив фатального кохання лежить в основі оповідання М. Старицького “Понизив”, опублікованого в журналі “Зоря” за 1893 рік (№ 11). За авторським визначенням, це “розповідок старого мисливця”, тобто письменник використовує оповідну манеру викладу, засвідчуючи вірогідність зображуваних подій. А події були незвичайні, тож урізались у пам’ять оповідача Стеця на все життя. З захопленням він розповідає про свого дядька – неперевершеного мисливця Антона Стрільця та його кохання до гордовитої красуні Марини Соколівни. Щасливою могла би бути ця молода пара, коли б не надмірні амбіції героїв та ще мимовільне втручання до їх стосунків Антонового родича й побратима-мисливця Петра Стрільця. Щоб спростувати хвалькуваті слова останнього, що він є найкращим стрільцем на всю округу, Антін пропонує тому пострілом збити з його голови шапку, яку насунув на самого лоба. І дійсно, Петро спасував – шапки не зміг збити з побратима, та при тому прострелив йому голову. Так Антін виграв це змагання ціною власного життя. Трагізму фіналові твору додає звістка про загибель його коханої – від туги за милим, над яким кпинила, а тепер назавжди втратила, Марина повісилась на яворі. Ситуація в оповіданні могла б здатися анекдотичною, якби не її трагічні наслідки.

Воля випадку чи й рокованості керує й долями героїв оповідання “Буланко”, першодрук

якого з'явився в журналі “Дзвінок” за 1895 рік (№ 4). Молодий хазяїн Степан Жвавий, ставши старостою, приноровився до чарки, то ж його вірний кінь, уже за звичкою, часто несе його до шинку. Степан не хоче бачити власних вад і звинувачує в усіх бідах Буланка, лупцює його і навіть вирішує продати кумові, хоча дружина та донька Ганулька просять такого не чинити. Тільки несподівана загроза смерті та порятунок, що прийшов до Степана під час сильної завірюхи від битого ним коня, змусили старосту задуматись і змінити свою поведінку. Він і від п'ятики, і від свого старшинування відцурався, і з жінкою жив *“іще краще, іще любіше та приязніше”*, а Буланка не тільки не продав, а піклувався про нього аж до самої смерті – *“розкошував кінь у великій шані і ласці, – всі його любили як найщирішого, найвірнішого друга”* [23, VI, с.149].

Інший тип сільського старшини репрезентовано в оповіданні “Лихо”, названому автором “картинкою з життя голодних”. Твір уперше опубліковано російською в “Киевской газете” за 1900 рік (№№ 81, 82, 85) під назвою “Горе”, а українською – в 1901 році в “Киевской старине”. Оповідання “Лихо” відтворює руйнацію заможної родини Марти Супониhi після смерті її чоловіка під час будування церкви. Нещасна вдова через усілякі махінації сільських глитаїв утрачає все своє господарство, далі й єдину годувальницю, що залишилась, – корову. М. Старицький фіксує увагу на підступах місцевого знахаря, що оголошує нещасну тварину скаженою і вимагає зарити її живцем у землю, на жорстокості старшини й темного селянства, котрі мордують корову на очах у Мартиної малої доньки Прісі. Дівчинка кидається услід за катованою коровою у яму і смертельно калічиться. Фінал твору промовистий: *“Хату й садибу за недоїмки продали з молотка... Купив усе старшина...”* [23, VI, с.231]. А Супониha від такої жадливої сваволі божеволіє, *“ходить з довгою рукою по містечку: хто хліба дасть – з'їсть, хто що заставить – зробить... але все мовчки і до людини не промовить і слова...”* [23, VI, с.231-232]. Оповідання звучить як вирок світові, де править беззаконня й несправедливість, жорстокість і нелюдність.

Творчість М. Старицького – визначний набуток національного письменства XIX – початку XX століття. Драматургія, поезія, проза митця відіграли важливу роль у розширенні тематичних обріїв української літератури, у зміцненні в царині мистецтва тенденцій реалізму та романтизму.

Як корифей українського театру, драматург, поет, прозаїк, перекладач, видавець, меценат він залишив золоті сліди в історії нашої культури. Про митця та його найближче оточення написано чимало літературних творів (“Мій віночок. На могилу М. П. Старицького” С. Бердяєва, “До М. П. Старицького” В. Мови-Лиманського, “Борвій” Ю. Хорунжого, “Старицькому” М. Чернявського, “Усій трупі добродія Старицького” Я. Лучини, “Микола Лисенко” Є. Товстухи, “Повість про народного артиста” Ю. Мартича, “Марія Заньковецька” І. Пільгука та ін.), знято фільми (“І в звуках пам'ять озоветься” Т. Левчука, “Моє серце ножами проймає” В. Вітра з телециклу “Гра долі”). Низку творів письменника екранізовано (стрічки “За двома зайцями”, “Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці”, “По-модньому”, “Циганка Аза” тощо).

На завершення наведемо лише декілька відгуків відомих діячів культури про М. Старицького: *“Час великої громадянської боротьби одбивсь на Старицькому рішучою перевагою громадянських мотивів... над творами особистої лірики... Національний гніт, війна за слов'янство й слов'янське питання, народні злидні, розпад і зневір'я в інтелігентських класах – ось що знайшло вираз у його поезії аж до програмових заяв у к р а ї н с т в а т о г о ч а с у”* (С. Єфремов); *“Чутливий і експансивний, громадянськи-активний та несамолюбно-щирий в своєму захопленні літературними нащадками, він відіграв у організації літературного життя 90-х рр. таку роль, на яку не мали сили ні Куліш, ні Щоголів, може й обдарованіші від нього як поети та стилісти”* (М. Зеров); *“Творчість Михайла Старицького – значний крок вперед у розвитку української мови, у поширенні тематичного виднокругу української літератури, у зміцненні в нашому письменстві реалізму”* (М. Рильський); *“Доробок цього художника слова не застарів – він живе й понині. П'єси викликають захоплення глядача (та й читача), гостросюжетні повісті та романи розкривають драматичну історію народу, його боротьбу за щастя, за волю; чаруюча ніжна лірика, гнівна викривальна сатира, роздуми поета-громадянина не можуть не знайти відгуку в душах нинішнього покоління, яке прагне соціальної справедливості”* (Л. Дем'янівська).

У 2001 році було засновано літературно-мистецьку премію імені М. Старицького. Діють літературно-меморіальні музеї письменника в Києві та Кліщинцях на Чорнобаївщині.

М. Старицький лишається нашим сучасником, він і нині своєю творчістю перебудовує український світ на засадах розуму, вірності, любові.

Література

1. Бондар М. Поезія пошевченківської епохи: система жанрів. К.: Наукова думка, 1986. 327 с.
2. Дем'янівська Л. Михайло Петрович Старицький. *Старицький М. Твори: у 6 т.* К., 1989. Т.1. С.5-38.
3. Демьяниевская Л. Михайло Старицкий и его трилогия “Богдан Хмельницкий”. *Старицкий М. Богдан Хмельницкий: трилогия.* Кн.3: У пристани. К.: Дніпро, 1991. С.587-606.
4. Єфремов С. Історія українського письменства. К., 1995. 688 с.
5. Зубков С. Михайло Старицький. *Старицький М. Поетичні твори. Драматичні твори.* К., 1987. С.5-28.
6. Історія української літератури ХІХ ст.: у 2 кн. / за ред. М. Жулинського. К., 2005-2006.
7. Історія української літератури ХІХ ст.: 70-90-і рр. / за ред. О. Гнідан: у 2 кн. К., 2002-2003.
8. Історія української літератури ХІХ ст.: у 3 кн. / за ред. М. Яценка. К., 1995-1997.
9. Історія української літератури другої половини ХІХ ст. / за ред. В. Поважної, М. Грицяя. К., 1986. 431 с.
10. Левчик Н. Жанрова своєрідність поезії М. П. Старицького. *Розвиток жанрів в українській літературі ХІХ – початку ХХ ст.* К., 1986. С.259-273.
11. Левчик Н. Історична проза М.Старицького: далекі образи – близькі ідеї *Слово і час.* 1990. № 2. С.38-44.
12. Левчик Н. Повернення з небуття: романи “Молодость Мазепы” і “Руїна” в контексті світоглядно-естетичних концепцій історичної прози М.Старицького. *Старицький М. Молодсть Мазепы. Руїна.* К., 1997. С.1-12.
13. Левчик Н. Поезія М. П. Старицького (жанрові та образно-стильові особливості). К.: Наук.думка, 1990. 124 с.
14. Левчик Н. Традиційне й нове в стилі М. П. Старицького-поета. *Індивідуальні стилі українських письменників ХІХ – початку ХХ ст.* К., 1987. С.198-232.
15. Михайло Старицький: постать і творчість: до 100-річчя з дня смерті письменника-класика: збірник. Черкаси, 2004. 384 с.
16. Михайло Старицький як творча особистість: збірник. Черкаси, 2010. 388 с.
17. Немченко І. Поетична Шевченкіана Михайла Старицького. *Немченко І. Шевченкова офіра: статті та дослідження.* К. – Херсон: Просвіта, 2008. С.13-20.
18. Олійник В. Кармелюк у романі М. Старицького. *Старицький М. Разбійник Кармелюк.* К., 1971. С.698.
19. Подолина І. Повість “Облога Буші” Михайла Старицького. *Дивослово.* 1994. № 3. С.45-50.
20. Поліщук В. Новелістика Михайла Старицького: моногр. Черкаси: Брама, 2002. 136 с.
21. Поліщук В. Повісті Михайла Старицького: моногр. дослідж. Черкаси: Брама, 2003. 156 с.
22. Поліщук В. Художня проза Михайла Старицького: проблематика й особливості поетики романів і повістей письменника. Черкаси: Брама, 2003. 376 с.
23. Старицький М. Твори: у 6 томах. К.: Дніпро, 1989-1990.
24. Українка Леся. Зібр. творів: у 12 томах. К.: Наук. думка, 1977. Т.8: Літературно-критичні та публіцистичні статті. С.229-252.
25. Франко І. Михайло П. Старицький. *Франко І. Зібр. тв.: у 50 т.* К., 1982. Т.33. С.230-277.
26. Хропко П. Керманіч української культури (матеріали до факультативного заняття “Михайло Старицький”). УМЛШ. 1991. № 10. С.36-42.
27. Цибаньова О. Лаври і терни: життєвий і творчий шлях М. Старицького. К., 1996. 187 с.
28. Цуркан І. Мова як домінанта характеристики образної системи роману М. Старицького “Розбійник Кармелюк”. *Південний архів.* Херсон, 2003. Вип. 21. С.205-209.
29. Цуркан І. “Розбійник Кармелюк” М. Старицького як жанрова модель історико-пригодницького роману. *Південний архів.* 2002. Вип. 19. С.6-10.

Немченко І. Матеріали до лекції “Поезія і проза М. Старицького”. *Вісник Таврійської фундації (Осередку вивчення української діаспори): літературно-науковий збірник: випуск 17.* Херсон: Просвіта; ПП Вишемирський В. С., 2020. С.77-104.